

навіть проста інформація не була доведена до людей, які не з власної волі опинилися у незвичних і вкрай некомфортних обставинах.

Отже, переміщені з Донбасу установи Національної академії наук України і частина їхніх науковців, які наважилися на переїзд, перебувають у перехідному (лімінальному) стані. Треба відновлювати матеріально-технічну та інформаційну базу досліджень, яка майже вся залишилася по той бік розмежування військ за Мінськими угодами 2014 року. З огляду на стан економіки і фінансів в Україні, а також враховуючи низькі можливості ініціативного регулювання такого процесу Академією наук, перспективи такого відновлення видаються вельми невизначеними. Фактично зупинений і процес відтворення наукових кадрів у цих академічних інститутах, адже бракує обладнання для досліджень і експериментів, немає на чому навчати аспірантів. Тобто уражене не тільки сьогодення, а й майбутнє окремих напрямів науки в Україні і тих, хто наважиться обрати їх своєю спеціалізацією.

На неможливість належним чином використовувати свої знання, здібності та уміння у професійній діяльності накладається й радикально збурена повсякденність, що проявляється у вимушеному відлученні від «практик домашності». Відсутність житла або тимчасове житло, втрата простих речей, що завжди були під рукою й знаходились за потребою, а з ними й деяких звичок, наочно демонструють екстраординарність поточної життєвої ситуації. Частина сімей взагалі розділена: батьки, чоловік і жінка або живуть у де-факто, але не де-юре з погляду центральної влади різних країн (Україна, «ДНР», «ЛНР»), або у різних населених пунктах; порушені чуттєві, тактильні контакти, що так важливі для надання життю смислу і значення. А розірвана, локально складчаста повсякденність, що з різних, почасти важливих причин не віщує скорого виправлення й зшивки, зумовлює стабільність лише негативно забарвлених емоційних станів.

3.4. Жінки у надзвичайних умовах: «жіночі сотні» на Майдані та «невидимий батальйон» на Донбасі

Успішне впровадження і регулювання гендерних відносин у суспільстві передбачає утвердження цінності гендерної рівності як у суспільстві загалом, так і різних його інституціях зокрема. Це, насамперед, недопущення гендерної дискримінації, забезпечення

рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень. Проте вимога рівності суттєво призупиняється тоді, коли йдеться про інститут армії та конфлікти, особливо збройні. Призупиняється, але не відміняється, що засвідчує участь жінок у подіях стану сингулярності.

Жінки на Майдані

«Нація існує, поки є чоловіки, готові за неї воювати», – подібні цитати із онлайн-постерів ілюструють патріархатний дискурс на Майдані [Марценюк, 2015]. Він виключає із так званих політик пам'яті жінок, передбачаючи для них роль матерів, які повинні народити майбутніх героїв. Патріархатний дискурс возвеличує смерть, героїзує та нормалізує насильство. Адже сильні люди, переможці – мають владу і тому гідні пам'яті в історії. Натомість «тил» революції (щоденне життя і підтримка) – забуваються як менш важливі події. Як зазначає О. Хромейчук [Хромейчук, 2015], найважливіша площа Києва стала простором публічного перформансу, де дійові особи часто поводитись залежно від їхнього гендеру, а публічне сприйняття було сформовано, здебільшого, орієнтуючись на певні гендерні очікування. Між тим результати опитувань учасників Майдану, проведені Київським міжнародним інститутом соціології, вказують на тенденцію мілітаризації протестного простору. Якщо на початку протестів (у грудні 2013 року) жінки становили майже половину учасників (44 %), то коли Майдан перетворився на (напів)військове утворення, жінок (які б постійно перебували на Майдані) стало значно менше – лише 12 % [Марценюк, 2014].

Домінантним ставав маскулінний дискурс, що не сприймався активістками руху за рівність у надзвичайних ситуаціях. А. Мельниченко констатує: «Та проблема з недопуском жінок на барикади полягала якраз у тому, що в цій ситуації жінок не розглядали як повноцінних відповідальних людей. Тобто чоловік, навіть будучи неповнолітнім, може ухвалити рішення іти на поранення чи смерть заради Батьківщини» [Мельниченко, 2014]. Активістка Н. Потарська обурюється: «...так принизливо було чути зі сцени щось на кшталт “жінки, зробіть приємне чоловікам, їм треба розслабитися...” Це більше схоже на ескорт-сервіс, а не подяку жінкам за те, що вони беруть участь у житті Майдану на рівні з чоловіками» [Майдан, 2014].

Крім того, патріархатний дискурс стосовно гендерних ролей вимагає від чоловіків бути патріотичними і мужніми. З нагоди 8 березня онлайн і на Майдані поширювалася листівка: «Ваш чоловік не йде

на Майдан, бо там “дуже небезпечно”? Не забудьте його привітати із 8 березня!». Текст є відверто сексистським не лише щодо чоловіків, а й жінок, адже досі Міжнародний день боротьби жінок за права сприймається як свято «весни, квітів і ніжності». Із чоловіків, які не були на барикадах, відверто глузували у соціальних мережах. Навіть було придумано так звану «Диванну сотню Самооборони». А у медіа можна було читати статті із заголовками «Активістка Автомайдану: Чоловіків треба виганяти на протести».

Сингулярність, якою і був Майдан, найчастіше представляла жінок у віктимних образах, що символізують стражденну націю. Так, чимало постерів зображували жінок у національній символіці (зокрема із віночком і жовто-блакитними стрічками), із колючим дротом чи сльозами на очах. Україна поставала як жінка, яка перебуває у «нещасливих стосунках із Росією» (постер «Отстань, страна огромная...»), навіть із президентом Росії (відомий плакат «Путин, если любишь – отпусти»).

Повсякденні ролі та практики були традиційними. На Майдані жінки виконували переважно репродуктивну працю (приготування їжі, прибирання, догляд за хворими або пораненими). Вони і тут були «мамами» – годували, облаштовували побут, стояли із надписами «мама» перед озброєними міліціонерами та спецпризначенцями, робили акції разом із дітьми, давали беркутівцям потримати своїх дітей, аби розчулити їх. Оскільки традиційна фемінність в українському суспільстві пов’язана із красою, вродою, то подібна риса підкреслювалася й на Майдані. Непоодинокими були заголовки статей на зразок «Найкрасивіші дівчата Євромайдану запалюють дух революції». Факт присутності на Майдані міс України 2013 Анни Заячківської теж отримав належну увагу, набито краса повинна надихати героїв перемагати, – і вже не зрозуміти, чи то перед нами поважна цінність, чи то архаїчний забобон, винесений подіями на поверхню повсякденності.

Небуденні практики

Майдан, окрім власне барикад, оборони та захисту, налічував велику кількість інших видів діяльності, до яких були активно залучені жінки: доглядова праця, інформаційна, логістична (гарячі лінії «Євромайдан SOS» та інші), юридична підтримка, медична та психологічна допомога, безпечне транспортування, робота зі ЗМІ,

освітня робота («Відкритий університет» Майдану, бібліотека Майдану), Автомайдан, Варта в лікарні, Варта швидкої допомоги, громадські варти, збір коштів для постраждалих і волонтерська підтримка – це не увесь перелік тієї роботи, яка виконувалася задля підтримки протесту.

В екстраординарних умовах жінки створювали формування, які на Майдані називали «сотнями». Це були як формальні об'єднання, на зразок 39-ї Жіночої сотні Самооборони Майдану, Жіночої 16-ї сотні Самооборони Майдану, так і різноманітні альтернативні сотні: Жіноча сотня ім. Ольги Кобилянської, Жіноча сотня Запоріжжя, Сестринська сотня (м. Дніпропетровськ). С. Філіпс називає подібні утворення «креативною відповіддю» жінок на політики виключення і редукцію до типово жіночих ролей [Phillips, 2014]. Фактично, об'єднання жінок використовували мілітарну термінологію (поділ на «сотні»), але наповнювали її іншим значенням. Наприклад, Сестринська сотня – «це громадське об'єднання небайдужих жінок Дніпропетровська, які зібралися задля обстоювання ідей Євромайдану мирним шляхом. Інша сила – одна мета!». Жіноча сотня імені Ольги Кобилянської своїми цінностями означила «права людини, людську гідність, свободу, рівність та недискримінацію», а метою діяльності – «активізацію жіночого протестного руху та підтримку Євромайдану на принципах солідарності, сестринства та взаємоповаги».

Назву «сотня» використовували для маркування іншої, не власне оборонної діяльності на Майдані. Були такі сотні, як Мистецька, Інформаційна, Аналітична, Волонтерська, Ангельська, Диванна. Відомо також онлайн-ініціатива Н. Парфан «Половина Майдану: Жіночий голос протесту», яка також супроводжувалася низкою акцій на Майдані і поза його межами. Журналістка Х. Бердинських створила Ініціативу «Є – люди», аби показати «простих» людей протестного простору. Ірина Виртосу упорядкувала видання «Майдан. Жіноча справа» [Майдан, 2014], де помістила інтерв'ю із 17 учасницями і описала десятки жіночих ініціатив.

Жінки у збройних силах

Аргументи щодо інтеграції жінок у збройні сили зазвичай поділяють на дві категорії. Перша стосується соціальної справедливості, цінності гендерної рівності; а друга – особливого соціального досвіду жінок та специфічних зразків сприймати навколишній

світ та діяти на основі оцінки ситуації. Питання соціальної справедливості розв'язується на законодавчому рівні. Зокрема, відповідно до Резолюції 1325 Ради безпеки (2000) [Резолюція, 2000], ратифікованої також Україною, підкреслюється важливість зміни бачення ролі жінок не тільки як жертв конфліктів, а й учасниць розв'язання конфліктів і миротворчої діяльності на рівні з чоловіками.

Стосовно другого типу аргументів щодо інтеграції жінок у збройні сили Н. Дубчак (колишня офіцер відділу гуманітарного розвитку Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України, капітан Збройних сил України) констатує, що узагальнена інформація про стан військової дисципліни свідчить про те, що саме жінки становлять найменшу частку порушників [Дубчак, 2009: с. 25]. За відгуками безпосередніх начальників (командирів), жінки більш відповідальні, організовані та дисципліновані. Втім, інтеграція жінок у збройні сили має певні проблеми. Так, у дисертаційній роботі про гендерні аспекти військової реформи російська дослідниця Н. Шумакевич [Шумакевич, 2002] дійшла висновків, що показником низького соціального статусу жінок в армії є величезна диспропорція між чоловіками і жінками в представленості на керівних і командних посадах. Чоловіки ставляться до просування жінок по службі більш-менш іронічно, і загалом начебто поблажливо-лояльно, тоді як самі жінки – з більшою ревністю і агресивністю. Виявилося також, що сексистські установки проявляються у різних формах дискримінації: від порушення режиму роботи і відпочинку до грубого ставлення до жінок з боку командирів та чоловіків-товаришів по службі.

Своєрідність статусу жінок в армії України з'ясовували під час дослідження «невидимий батальйон», яке складалося з двох частин: кабінетної та польової. Кабінетна частина передбачала огляд попередніх фахових (наукових) вітчизняних і деяких міжнародних досліджень, доступної публіцистичної інформації; результати офіційних запитів про відповідну статистичну інформацію до Міністерства оборони і Міністерства внутрішніх справ; законодавства стосовно жінок у збройних силах. Польову частину було проведено із використанням якісних соціологічних методів: глибинних напівструктурованих інтерв'ю із жінками, які перебувають чи перебували в АТО; інтерв'ю із експертками і експертами; спостережень (у вигляді участі у кількох наукових подіях); контент-аналізі медійних повідомлень.

Дослідження проводили влітку–восени 2015 року. Опитування містили такі етапи: побудова вибірки та пошук респонденток,

інтерв'ювання учасниць АТО і експерток та експертів; розшифровка інтерв'ю; аналіз інтерв'ю, написання звіту. Відбулося 42 інтерв'ю з жінками–учасницями АТО із різних підрозділів. Вибірка респонденток формувалася за методом «снігової кулі». Вік учасниць дослідження – від 20 до 47 років. Окрім цього, було взято 9 інтерв'ю із чоловіками-військовослужбовцями, де їх також розпитали про ставлення до жінок на фронті. Учасниці відповіли на три блоки дослідницьких запитань: 1) юридичний аспект участі в АТО; 2) побутові умови служби; 3) поведінковий та психологічний аспекти їхнього перебування на фронті.

Експертні інтерв'ю мали на меті з'ясувати особливості участі жінок у воєнних діях у зоні АТО, виявити як можливі успіхи, так і проблеми інтеграції жінок як військослужбовців. У експерток запитували про плюси та мінуси інтеграції жінок у Збройні сили України (до Майдану і АТО та після); про ситуацію із їхньою участю у бойових діях; чи доцільно і яким чином краще інтегрувати жінок у Збройні сили України; ставлення до обов'язкової строкової служби для чоловіків в Україні; ставлення експертів до заборони жінкам певних військових професій; яким чином висвітлюється або слід висвітлювати участь жінок у військових діях на Сході України; які країни є найбільш успішними щодо інтеграції жінок у збройні сили та чому; прогнози щодо ситуації із жінками у збройних силах і АТО в Україні тощо. Експерти відповідали таким вимогам: мінімум 1 рік досвіду роботи у Збройних силах України або мінімум 1 рік досвіду досліджень, аналітики із питань збройних сил загалом і/або військового конфлікту, або хоча б 3-5 репортажів із виїздами у зону АТО. Інтерв'ю проводили у серпні 2015 року.

Окрім того, 21–22 вересня 2015 року у Києві відбувся семінар центру перспективних досліджень НАТО «Роль жінок і гендерної політики у врегулюванні збройного конфлікту в Україні щодо впровадження Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 “Жінки. Мир. Безпека” і пов'язаних Резолюцій», за участі авторки. У розділі використано інформацію із виступів і коментарів учасників і учасниць цього семінару, які були записано на диктофон і транскрибовано, а також матеріали публічної дискусії «Жінки в українській армії. Як подолати стереотипи?», яка відбулася 9 жовтня 2015 року.

Кількість жінок у військовій сфері поступово збільшується, що відповідає загальносвітовим тенденціям. Однак зростання чисельності жінок, які служать за контрактом, пов'язують радше з небажанням

чоловіків займати малооплачувані посади. Жінки працюють переважно за так званими фемінізованими спеціальностями: медперсонал, фінансисти, логістика, зв'язок. На початку жовтня 2015 року начальниця Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України О. Гаврилюк на брифінгу в Києві повідомила, що участь у проведенні АТО вже взяли 938 жінок-військовослужбовців. Всього службу у Збройних силах України станом на початок жовтня 2015 року проходили близько 14,5 тисячі жінок-військовослужбовців та 30,5 тисячі працівників Збройних сил. Майже 2 тисячі з них – це офіцери, і 35 жінок-військовослужбовців займають керівні посади в Міноборони, Генштабі та різних видах Збройних сил України [Марценюк, Гриценко, Квіт, Берлінська, 2015а: с. 14–15].

Відповідаючи на запит про дані щодо залученості жінок у військові дії в АТО, Міністерство внутрішніх справ України вказало, що за період проведення АТО до Національної гвардії України усього мобілізовано близько 14 тисяч осіб, із них жінок – 21 (посади: лікар, медична сестра). Тобто, жінки становили лише 0,0015 %. Упродовж 2014–2015 років у зоні проведення бойових дій перебували близько 22 тисяч військовослужбовців Національної гвардії України, із них 500 жінок (0,023 %). За час проведення АТО на Сході України втрат жінок серед працівників органів внутрішніх справ і військовослужбовців Національної гвардії України не було. До державних нагород упродовж 2014–2015 років за участь в АТО представлено 1316 працівників ОВС та військовослужбовців Національної гвардії України, у тому числі у 2014 році – 480 осіб (3 жінки і 477 чоловік), у 2015 році – 836 осіб (15 жінок і 821 чоловік). Міністерство оборони України надало статистичну інформацію лише про те, що у 2014 році було відзначено державними нагородами України 10, а 2015 року – 18 жінок-військовослужбовців і працівників Збройних сил України.

Особливістю і водночас однією з ключових проблем правового статусу військовослужбовиць є те, що він регулюється не лише нормами військового законодавства, а й положеннями різних галузей права [Савченко, 2011]. Відповідно до Кодексу законів про працю України заборонено застосовувати працю жінок на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, залучати їх до підймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Перелік таких робіт затверджує Міністерство охорони здоров'я за погодженням із Державним комітетом

України з наглядом за охороною праці. Крім того, не допускається залучення жінок до робіт у нічний час, за винятком галузей і видів робіт із зазначенням максимальних термінів застосування праці жінок у нічний час, затверджених Кабінетом Міністрів України.

Військові посади, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками рядового, сержантського і старшинського складу, передбачені у Тимчасовому переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу із урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад, затвердженому наказом Міністра оборони України від 2 грудня 2008 року № 600. До вказаного Переліку у 2010 році були внесені зміни, які дещо розширили перелік посад, на які можуть призначатися жінки. Закон забороняє жінкам працювати з вибухонебезпечними предметами (мінерами, саперами) та служити у спецпідрозділах, проте війна встановлює особливі правила і порядки.

У 2016 році було розроблено стратегію «Невидимого батальйону» на 2016–2017 роки, яка спрямована на досягнення гендерної рівності у ЗСУ та в МВС України. У січні 2016 року в Києві активістки за рівні права та можливості жінок і чоловіків у збройних силах пройшли маршем від Південного залізничного вокзалу до Міністерства оборони України. Організаторки назвали свою акцію «Маршем невидимого батальйону». Волонтерка О. Шарговська оприлюднила наказ Міністерства оборони України, у якому зазначено, що «починаючи з 04.12.15 до окремого розпорядження призупинити прийом на військову службу за контрактом, а в подальшому і призов по мобілізації жінок у військові частини (установи) оперативного командування». Таке чергове обмеження викликало хвилю обурення з боку військовослужбовиць, журналісток, активісток та спонукало вийти на вулиці столиці [Марценюк, 2016].

Результатом оприлюднення результатів соціологічного дослідження «Невидимий батальйон» стало те, що наказом Міністерства оборони України № 292 від 3 червня 2016 року внесено зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу. Відтепер суттєво розширено перелік бойових посад для військовослужбовців-жінок, які проходять військову службу за контрактом: нині цей перелік збільшено на понад 100 бойових військових спеціальностей [Гранатометником, 2016].

Оскільки мобілізацію в АТО було передбачено передусім для чоловіків, а жінки для цього повинні мати військову спеціальність, учасниці дослідження потрапляють на фронт переважно добровільно. 40 із 42 респонденток прийшли на фронт добровільно і лише дві були мобілізовані. Одна жінка розповідає, що намагалася потрапити на фронт по мобілізації, але через вік та стать її не взяли, тож змушена була йти у добровольчий батальон. Мотивація добровільної участі у війні у респонденток різна – від цілком особистої до загальногромадянської: *«Захищати територіальну цілісність держави – обов'язок кожного громадянина»* (Р. 23); *«Это мой долг. Другого пути нет»* (Р. 38). Також під час інтерв'ю часто звучав мотив «після Майдану». Деяких жінок активна громадянська позиція спонукала продовжити брати участь у суспільних змінах вже на фронті: *«Вирішила йти на війну після Майдану. На Майдан приїхала з самого початку, пройшовши це, не сумнівалася, що продовжу боротьбу»* (Р. 15).

Прибувши на фронт, жінка має інкорпоруватися до армії інституційно. Частині наших респонденток (17 із 42) вдалося отримати офіційне оформлення, а згодом і пільги, зокрема, юридичний статус учасниці бойових дій. Ще дві респондентки припускають, що можуть отримати такий статус, інші 23 – не матимуть таких пільг, зокрема через те, що не має офіційного юридичного статусу в структурі ЗСУ чи МВС той добровольчий підрозділ, в якому вони служили: *«Які можуть бути пільги, якщо ніде немає взагалі інформації, що я там була. Ну, може, в когось вона і є, але не в тих місцях, де треба»* (Р. 8). Деякі респондентки планують добиватися статусу учасниці бойових дій після закінчення війни, хоча зараз не мають на це права, бо не мають можливості оформитися офіційно: *«Я на это не рассчитываю. То есть я изначально не ради этого, не ради льгот»* (Р. 10).

І навіть у тих випадках, коли військовослужбовиця офіційно оформилася на службу у ЗСУ, її фах за документами не завжди збігається із її фактичним родом занять. Такі труднощі із офіційним оформленням жінок на різні посади фактично роблять цих військовослужбовиць невидимими юридично. Одна з респонденток, медик за фахом, оформлена начальником польової лазні (при цьому самої лазні не існує взагалі). Інша учасниця дослідження розповідає, що її саму оформили бухгалтеркою, але при цьому вона служила гранатометницею.

Хоча офіційно роль жінок на фронті визначається як доглядова й допоміжна, майже третина учасниць нашого дослідження обіймає

суто бойові посади (15 із 42): *«Я – мінер; міную, розмінову. Іноді можу бути снайпером. Офіційно я гранатометчиця. У нас всі вміють робити все»* (Р. 14). Окрім бойових посад, майже половина (19 із 42) учасниць дослідження займаються на фронті медициною, і ще частина (9) – штабною, організаційною, обслуговуючою діяльністю. Деякі жінки суміщають різні обов'язки.

Війна – небуденна сингулярність, їй супутні злидні і нестатки. Респондентки скаржилися на недостатнє забезпечення військовою формою та взуттям з боку держави, вказуючи, що купують їх самі за свою зарплату, за кошти батьків, за волонтерські кошти: *«Таким людям, як я, потрібен індивідуальний пошив. По-перше, я жінка, а, по-друге, нестандартна фігура. Потрібен індивідуальний підхід»* (Р. 13); *«На женщин в армии ничего нету, такое впечатление, что их там не существует»* (Р. 36). Подібна ситуація з жіночими засобами гігієни: ними респондентки теж не забезпечені з боку Міністерства оборони і змушені діставати їх, як і форму, самотужки або через волонтерок.

На медичне обслуговування загалом учасниці дослідження не скаржаться, тим паче що половина із них самі є фронтовими медиками чи парамедиками. Одна із респонденток сама повністю створила медичну службу у своєму підрозділі. Проте специфічного гінекологічного обслуговування армійська медицина не завжди передбачає, і переважно наші респондентки у цьому питанні могли покластися лише на загальнодержавну систему медичного забезпечення, також не безпроблемну: *«Щодо гінекології, то тут дійсно момент упущений, його варто було б створити. А так парамедики що з тою гінекологією зроблять?»* (Р. 5).

Загалом респондентки свідчать про дружнє ставлення до себе і про дружні стосунки із товаришами по службі, до їхньої думки загалом прислухаються, якщо вони хочуть її висловлювати. Частина респонденток має вплив на процес прийняття рішень у своєму підрозділі. Деякі учасниці дослідження почуваються цілком комфортно і не зіштовхуються із твердженнями про те, що їм нібито на війні не місце. Але деякі респондентки наводили і приклади негативного ставлення до себе. Респондентка, яка має дітей, неодноразово чула на свою адресу «мати-зозуля» від колег по службі. Одна із респонденток свідчить про стереотипне ставлення до жінок ще на рівні військкомату, інша говорила про начальника штабу, який вважав, що у військовій частині він не бачить жінок і вони не мусять тут бути. Наприклад:

«Кожен чоловік, якого я зустрічала в батальйоні, казав, що маю бути вдома, народжувати дітей» (Р. 16); «О, це щодня, це щодня. Та навіть чоловік мені каже: “Сиди дома, займайся рукоділлям”» (Р. 6).

Натомість деякі жінки свідчать, що ставлення до них від стереотипного на початку змінилося на рівноправне в подальшому, чоловіки змінюють своє враження про них: *«Женщинам на війні не место, но вы гениальное исключение. Это сказали те офицеры, это сказали эти офицеры, это говорят все те, с кем мне приходится сталкиваться» (Р. 38); «Буквально перша—друга доба, і вони вже бачать в тобі не зовсім жінку, такого самого солдата» (Р. 2).*

Жінки на війні та біля неї

Експертна думка щодо жінок в АТО ґрунтується на узагальнених висловлюваннях експерток і експертів, а також тих, що виступали на семінарі «Роль жінок і гендерної політики у врегулюванні збройного конфлікту в Україні», який відбувся у Києві 21–22 вересня 2015 року. Зокрема, на конференції було наведено певну статистичну інформацію стосовно залученості жінок до збройних сил і військових дій. Підполковник, заступниця начальника інформаційно-аналітичного відділу Управління цивільно-військового співробітництва ЗСУ Н. Семенюк зазначила, що в головному управлінні територіального штабу України жінки становлять 30 %, високий відсоток жінок у військах зв'язку (30–33 %).

Журналістка Н. Нагорна пояснює, чому жінок мало в АТО. По-перше, через умови проживання, які не пристосовані для жінок: *«Це польові умови, це окопи, це бліндажі, це великий ризик для життя. Це гендерні питання, велика кількість чоловіків, які далеко від жінок»*. Хоча експертка напряду не говорить про ризик сексуального насильства із боку чоловіків, але такі ситуації цілком можливі. По-друге, жінки на війні – скоріше виняток, аніж правило, за сумним, але точним визначенням С. Алексієвич, *«у війни не жіноче обличчя»*. Також *«є такий нюанс, що в разі, якщо почнеться обстріл, часто жінку не сприймають як бойового товариша, і, коли буде потрібно виправляти ситуацію, то можуть просто кинутись рятувати жінку, бо це жінка»*. Журналістка додає: *«У збройні сили, якщо і беруть, то, у кращому випадку, запхають або на кухню, або ще в якісь санінструктори, госпітальєри, медичні шпиталі імені Пирогова. Там є дівчата, що живуть на передових позиціях в окремих медротах.*

Я, наприклад, зустрічала у 90-му баті медиків-волонтерів. І серед них є жінка, яка дуже добре керує автомобілем. І вона возить поранених хлопців з передової. Їде на передову, забирає, відвозить у госпіталь і, таким чином, їх рятує».

Н. Нагорна, натхненний агітатор за створення жіночих бойових підрозділів, звертається до утопійної белетристики Б. Акуніна «Батальйон Ангелів»: «Коли чоловіки відмовилися, не хотіли воювати; було багато дезертирства в армії. Що зробили? Понабирали дівчат до армії з інтелігентних сімей, зістригли волосся і відправили власне в бій, нічому не навчивши. Там розумні дівчата, гарні дівчата. І, коли чоловіки побачили, що дівчата пішли у бій, і їх почали гасити, тих дівчат, то вони теж не змогли не піти воювати». Журналістка впевнена, що створення так званого показового жіночого формування могло б стати засобом тиску на чоловіків, адже «навіть жінки уже пішли воювати».

У 2015 році Н. Потарська та О. Дутчак провели емпіричне дослідження «Війна і трансформація повсякденності: жіночий погляд» [Потарська, Дутчак, 2015] із польовими виїздами, у тому числі на окуповані території. Авторки навесні–влітку зібрали 20 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з жінками, котрі мешкають у Маріуполі, Запоріжжі, Харкові, Антрациті, Лисичанську, Жданівці, Горлівці, Слов'янську, Донецьку та Краматорську. Наймолодший із респонденток виповнилося 30 років, вік найстаршої – 68 років. 12 жінок мали вищу освіту, решта мали середню, середню спеціальну або середню технічну освіту.

Потарська і Дутчак переконані: «У ситуації воєнного конфлікту важливо почути, як змінилося буденне життя людей, щоб зрозуміти, у яких точках повсякденності й соціально-економічних структур відбувається погіршення. Адже коли закінчиться конфлікт, соціально-економічні структури ще довго залишатимуться в такому ж стані, або й занепадатимуть далі без адекватного втручання» [Потарська, Дутчак, 2015: с. 5]. Авторки зауважують про гендерні особливості наслідків воєнних дій на Сході України: «домашня сфера», закріплена за жінками, зазнала чималих руйнувань, що спричинило додаткові виклики для жінок. Окрім того, економія коштів спричиняє недофінансування соціальної сфери, від чого, знову ж таки, потерпають, передусім, жінки [Потарська, Дутчак, 2015: с. 8].

Респондентки дослідження чітко ділять соціальну реальність на «до» і «після» війни, «намагаючись порівняти досвіди, проблеми, стосунки, практики в цих двох суб'єктивних часових відрізках». Минуле сприймається як менш серйозне, порівняно з поточною ситуацією. Звісно ж, конфлікт зруйнував і навіть досить серйозні сімейні плани, як-от: *«После свадьбы хотели обзавестись ребёнком, конечно! На этот год у нас были такие планы»* [Потарська, Дутчак, 2015: с. 15]. На думку респонденток, більшість проблем до початку конфлікту були пов'язані з соціально-економічними інститутами та їхнім неналежним функціонуванням. Із початком конфлікту для багатьох із них умови життя й матеріальне становище досягли радше критичних показників – неможливість придбати товари першої необхідності, медикаменти [Потарська, Дутчак, 2015: с. 20].

Отже, жінки стали видимими учасницями протестної активності, як засвідчили події на ЄвроМайдані 2013–2014 років. Вони виконували не лише репродуктивну функцію, а й стояли поряд із чоловіками на баррикадах, залучалися до парамілітарної діяльності, заснувавши кілька різноманітних жіночих сотень. Чимало активісток Майдану продовжили свою волонтерську діяльність або взяли участь у військових діях на Сході України.

Збройним силам України, як і для ринку праці загалом, притаманне явище вертикальної і горизонтальної гендерної сегрегації, проте поступово збільшується кількість жінок у військовій сфері, що відповідає загальносвітовим тенденціям. Однак зростання чисельності військовослужбовиць є наслідком великої кількості непрестижних та малооплачуваних посад в армії. При цьому Збройні сили України мають розроблену гендерну політику, яка відповідає загальнодержавній гендерній політиці та передбачає забезпечення ефективного впровадження гендерного підходу у життєдіяльність війська для створення гарантій рівних прав та можливостей людини незалежно від її статі.

Між тим результати емпіричного опитування 42 жінок, які воюють в АТО, засвідчили, що їх не допускають до прийняття рішень у збройних силах. Чимало з них не є офіційно оформленими, а надалі не матимуть державних пільг, статусу учасниці бойових дій і всього, що з цим пов'язано. Інша проблема стосується того, що деякі жінки

оформлені не на ті посади і заняття, якими фактично займаються. Тобто їх фактично дискримінують, пояснюючи, що в штатних описах немає цих посад для жінок. Окремі питання, які не обговорюються і не розв'язуються державою, – це питання побутові: брак спеціалізованого медичного обслуговування для жінок, відповідної форми і взуття, незадовільні умови проживання. Фактично інфраструктура Збройних сил України облаштована під потреби чоловіків.

3.5. Зміни у геополітичних орієнтаціях населення України

Події 2013–2014 років змінили як суто географічну карту України, так і політико-географічну. Відмінності та розбіжності збереглися чи модифікувалися всередині країни, а на частині двох східних областей постали кордони і розколи. Між тим, серед вітчизняних соціологів та політологів інтерес до теми геополітичних орієнтацій населення суттєво зріс після виборів 1994 року, коли за посаду президента змагались Леонід Кравчук та Леонід Кучма. Саме тоді, вперше в новітній історії України, її населення політично, орієнтаційно й електорально розділилось на дві частини: Кучма не отримав більшості голосів виборців у жодній із 12 областей західніше Чернігівщини, Полтавщини та Кіровоградщини, де на той час проживало близько 40 % населення, Кравчук – у жодній з решти областей півдня і сходу України, де на той час проживало близько 60 % населення. На перших президентських виборах 1991 року такого поділу не було: тоді в деяких областях на заході проти Кравчука проголосувало більше виборців, ніж на сході (рис. 3.6). Тобто саме президентські вибори на третьому році незалежності конституювали те, що у першому розділі визначено як привиди «Українській світ» та «Русский мир», а привід «Європа» актуалізується ще пізніше, поступово нарощуючи своє значення в уявленнях і очікуваннях громадян.

Для пошуку причин такого поділу того ж 1994 року Київський міжнародний інститут соціології під керівництвом В. Є. Хмелька провів серію репрезентативних для населення України опитувань. У результаті було виявлено низку відмінностей в орієнтаціях населення